

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.024>

УДК (575.1)

ЎЗБЕКИСТОН НЕФТ МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИДА ФАРҒОНА ВА ОЛТИАРИҚ НЕФТНИ ҚАЙТА ИШЛАШ ЗАВОДЛАРИНИНГ ЎРНИ: МОДЕРНИЗАЦИЯ ВА ИШЧИЛАРГА ҒАМХЎРЛИК

*Тургунов Шахзодбек Муҳаммаджон ўғли**Қўқон университети Андижон филиали ўқитувчиси**E-mail: shakhzodbek7766turgunov@gmail.com**Тел: +99888 835 00 66**Orcid: <https://orcid.org/0009-0009-9725-6304>*

Аннотация. Мазкур мақолада мустақилликнинг дастлабки йилларида Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларида амалга оширилган технологик модернизация, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва ижтимоий ҳимоя сиёсати архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган. Тадқиқотда тарихийлик, тизимлилик методларидан фойдаланилди. Архив материаллари асосида ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, меҳнатни моддий рағбатлантириш, ходимларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш нефт мустақиллигини таъминлашнинг муҳим омиллари эканлиги асослаб берилди. Тадқиқот натижалари нефт мустақиллигига эришиш жараёнини фақат технологик янгиланиш сифатида эмас, балки иқтисодий бошқарув, инсон капитали ва ижтимоий сиёсатнинг ўзаро уйғунлигида кечган комплекс ислохот сифатида баҳолаш имконини беради.

Калит сўзлар. Ўзбекистон, мустақиллик, нефт мустақиллиги, нефтни қайта ишлаш саноати, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи, модернизация, ижтимоий ҳимоя.

Кириш. Нефт-газ саноати Ўзбекистон саноатида муҳим ўрин тутди. Бу ҳақда муҳтарам юртошимиз алоҳида тўхталиб, “Нефт-газ саноати мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу соҳа нафақат энергия манбаи, балки кўплаб тармоқлар учун зарур бўлган полимерлар, органик кимёвий моддалар ҳамда азотли минерал ўғитларни ишлаб чиқаришда асосий хомашё базаси ҳисобланади”[1] деб алоҳида тўхталган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги Ўзбекистон иқтисодиёти учун кескин ўзгаришлар даври бўлди. Совет Иттифоқининг инқирозга юз тутиши, марказлашган ҳўжалик тизимининг издан чиқиши ҳамда иттифок республикалари ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг узилиши республика саноат

тармоқларига, айниқса нефтни қайта ишлаш соҳасига жиддий таъсир кўрсатди. Мустақиллик арафасида мамлакат ички эҳтиёжининг катта қисми ташқи ҳудудлардан келтирилган нефть маҳсулотлари ҳисобига таъминланган бўлиб, бу ҳолат иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назаридан жиддий муаммоларни юзага келтирган эди. Шу боис мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ республика раҳбарияти олдида нефть мустақиллигини таъминлаш стратегик вазифалардан бири сифатида белгиланди.

Ўзбекистонда мазкур вазифани амалга оширишда Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводлари асосий ишлаб чиқариш базаси вазифасини бажарди. Бу корхоналар нафақат нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, балки технологик қувватларни модернизация қилиш, янги ишлаб чиқариш йўналишларини ўзлаштириш ва меҳнат унумдорлигини юксалтириш орқали мамлакат энергетик хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилди. Айниқса, мавжуд қувватларни қайта жиҳозлаш, технологик қурилмаларни реконструкция қилиш ва юқори малакали мутахассисларни сақлаб қолиш давлат сиёсати даражасидаги муҳим вазифалар қаторига кирди. 1992 йил 3 майда “Ўзбекистон нефть ва газ саноати давлат концерни “Ўзбекнефтьгаз”ни ташкил қилиш тўғрисида” қарор қабул қилинди[2].

Мустақилликнинг дастлабки босқичида иқтисодий қийинчиликларга қарамай, мазкур заводларда ишлаб чиқаришни барқарор сақлаб қолиш билан бир қаторда меҳнат жамоаларини ижтимоий ҳимоя қилишга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Корхона раҳбарияти ва касаба уюшмалари ҳамкорлигида иш ҳақиға устамалар белгилаш, бир марталик моддий ёрдамлар ажратиш, илғор ишчиларни мукофотлаш, меҳнат фахрийларини рағбатлантириш, уй-жойларни хусусийлаштириш ҳамда ижтимоий инфратузилмани сақлаб қолиш бўйича кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилди. Бу тадбирлар нафақат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, балки юқори малакали кадрларни корхонада ушлаб қолишга ҳам хизмат қилди.

Адабиётлар таҳлили. Мавзу тарихшунослиги таҳлили шуни кўрсатадики, мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон нефть саноатининг ривожланишига бағишланган тадқиқотларда асосан технологик модернизация, нефть қазиб чиқариш ёки ёқилғи-энергетика сиёсатиға эътибор қаратилган. Бироқ Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларида модернизация жараёнларининг ижтимоий жиҳатлари, меҳнат муносабатлари, ходимларни моддий рағбатлантириш тизими ҳамда ушбу жараёнларнинг мамлакат нефть мустақиллигини таъминлашдаги ўрни архив манбалари асосида комплекс тарзда деярли ўрганилмаган.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади мустақилликнинг дастлабки йилларида Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларида амалга оширилган модернизация жараёнлари, меҳнат жамоаларини ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсати ҳамда уларнинг Ўзбекистон нефть мустақиллигини таъминлашдаги аҳамиятини архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилишдан иборат.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотнинг манбашунослик асосини Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларининг 1991–1997 йилларға оид буйруқлари, қарорлари, касаба уюшмалари ҳужжатлари, меҳнатни рағбатлантиришға оид низомлар ҳамда ишлаб чиқариш фаолиятини акс эттирувчи архив материаллари ташкил этади.

Мазкур ҳужжатлар мустақилликнинг дастлабки босқичида нефтни қайта ишлаш тармоғида амалга оширилган иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни ўрганиш имконини беради.

Тадқиқотда тарихийлик ва холислик тамойиллари асосий методологик ёндашув сифатида қабул қилинди. Архив ҳужжатлари хронологик кетма-кетликда таҳлил қилиниб, ҳар бир қарор қабул қилинишига таъсир этган иқтисодий ва ижтимоий омиллар ўзаро боғлиқликда баҳоланди. Бу эса мустақилликнинг илк йилларида нефтни қайта ишлаш саноатида кечган ўзгаришларни тизимли равишда ёритиш имконини берди.

Тизимли таҳлил усули ёрдамида ишлаб чиқариш самарадорлиги, моддий рағбатлантириш сиёсати, ижтимоий ҳимоя чоралари ва технологик янгиланишлар ягона иқтисодий жараён сифатида ўрганилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, илк бор мазкур архив материаллари комплекс таҳлил қилиниб, Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларида технологик модернизация жараёнлари ходимларнинг ижтимоий муҳофазаси ва моддий рағбатлантириш сиёсати билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганилди. Бу ёндашув нефт мустақиллигига эришишни фақат ишлаб чиқариш қувватларининг оширилиши эмас, балки инсон капитали ва меҳнат жамоаларини сақлаб қолиш сиёсати билан чамбарчас боғлиқ жараён сифатида баҳолаш имконини беради.

Архив ҳужжатлари таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводлари фақат нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари сифатида эмас, балки мамлакатнинг энергетик хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилувчи стратегик объектлар сифатида фаолият юритган. Ушбу корхоналарда амалга оширилган чоратадбирлар ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, технологик жараёнларни такомиллаштириш ва меҳнат жамоаларини сақлаб қолиш каби бир-бири билан узвий боғлиқ вазифаларни қамраб олган. Архив манбаларида акс этган қарорлар ва буйруқлар мазкур жараёнларнинг тизимли характерга эга бўлганини кўрсатади.

Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводида технологик қурилмаларни янгилашга алоҳида эътибор қаратилган. Архив буйруқларида авария электродвигателлари, ЭЛОУ-1 (электрообессоливающая установка – нефть хом-ашёсини сув ва тузлардан тозаловчи қурилма) қурилмаси ҳамда газ компрессорини белгиланган муддатдан олдин ва юқори сифат билан ўрнатган мутахассисларнинг мукофотланганлиги қайд этилган. Мазкур маълумотлар модернизация жараёни фақат янги ускуналар харид қилиш билан чекланмаганини, балки уларни қисқа муддатларда ишга тушириш орқали ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлашга қаратилганини кўрсатади[3.5].

Тадқиқ этилган ҳужжатлардан маълум бўлишича, мустақилликнинг дастлабки босқичида заводлар фаолиятининг асосий устувор йўналиши мавжуд технологик қувватлардан самарали фойдаланиш ва қайта ишлаш ҳажмини кўпайтириш бўлган. Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводида оид архив маълумотларида йил бошидан режадан ташқари катта ҳажмда нефть хом ашёсининг қайта ишланганлиги, маҳсулот сотиш ҳажмининг ошгани ҳамда маҳсулот таннархининг пасайтирилгани қайд

этилган. Бу ҳолат иқтисодий инқироз шароитида ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигини сақлаб қолишга қаратилган ички бошқарув механизмлари самарали ишлаганлигини кўрсатади. Шунинг учун завод раҳбарияти 1992 йил 27 май куни ишчиларга мукофот ажратган[4.42].

Шунингдек, 1996 йилда Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводининг 90 йиллиги муносабати билан қабул қилинган қарорларда ҳам янги ишлаб чиқариш қувватларининг ишга туширилиши, технологик жараёнларнинг модернизация қилиниши ва маҳсулот сифати оширилганлиги алоҳида таъкидланган. Бу эса модернизация мустақилликнинг илк йилларида бир марталик тадбир эмас, балки изчил давом этган саноат сиёсати бўлганлигини англатади[5.14].

Архив ҳужжатларида энг кўп учрайдиган йўналишлардан бири меҳнатни иқтисодий рағбатлантириш ҳисобланади. Корхона раҳбарияти ишлаб чиқариш натижаларини оширишда маъмурий буйруқлардан кўра иқтисодий манфаатдорлик механизмини кенг қўллаган.

Хусусан, 1991 йил сентябрда нефть маҳсулотларини тўғридан-тўғри шартномалар асосида сотиш режасини ортиғи билан бажарган ходимларга иш ҳақиға қўшимча устама белгилаш тўғрисида қарор қабул қилинган. Бу қарор бозор иқтисодиёти элементлари шакллана бошлаган шароитда ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий рағбатлантириш усулларида фойдаланилганлигини кўрсатади[3.32].

Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида муҳим технологик топшириқларни ўз вақтида бажарган муҳандис ва ишчиларга бир марталик пул мукофотлари берилиши ҳам меҳнат натижаларини моддий баҳолаш амалиётининг кенг қўлланганини тасдиқлайди. Мукофотлар миқдори ходимнинг бажарган иш ҳажми ва масъулиятидан келиб чиққан ҳолда дифференциал тарзда белгиланганлиги иш ҳақини натижага боғлаш тамойили қўлланганини кўрсатади[5.6].

1992 йилдан бошлаб қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш ва мукофотлаш тўғрисидаги низомларда ҳам маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, таннархни пасайтириш, ресурсларни тежаш ҳамда умумий ишлаб чиқариш натижаларига эришиш асосий баҳолаш мезонлари сифатида белгиланган. Бу эса меҳнат муносабатларида маъмурий бошқарувдан иқтисодий бошқарув усуллариға босқичма-босқич ўтиш жараёни кечганлигини кўрсатади[6.9].

Архив материаллари таҳлили заводлар фаолиятида ишлаб чиқариш самарадорлиги билан бир қаторда ижтимоий барқарорликни таъминлаш ҳам устувор вазифа сифатида қаралганлигини кўрсатади.

1991–1993 йилларда Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, меҳнат фахрийлари, Афғонистон уруши қатнашчилари ҳамда Чернобиль ҳалокати оқибатларини бартараф этишда иштирок этган шахсларға пул мукофотлари ажратилган. Бу тадбирлар ижтимоий адолат тамойили асосида амалға оширилган давлат ва корхона сиёсати уйғунлигини акс эттиради[3.21; 4.25,42].

Иқтисодий ислохотлар кучайган 1992 йилда Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида нафақат ишчилар, балки пенсионерлар, ижтимоий соҳада меҳнат қилувчи

ходимлар ва туғруқ таътилидаги аёлларга ҳам бир марталик моддий ёрдам ажратилиши ижтимоий ҳимоя тизими корхона доирасидагина эмас, балки ходим оиласини ҳам қамраб олганини кўрсатади[4.38].

1997 йилда қабул қилинган қарорларда эса озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ўсиши муносабати билан барча ходимлар ва пенсионерларга компенсация тўловлари амалга оширилганлиги қайд этилган. Бундай қарорлар инфляция шароитида аҳолининг реал даромадларини сақлаб қолишга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг муҳим элементи бўлган[5.2].

Таҳлил қилинган ҳужжатлар Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводлари фақат ишлаб чиқариш билан чекланмаганини, балки маҳаллий ижтимоий инфратузилмани қўллаб-қувватлашда ҳам фаол иштирок этганини кўрсатади.

1997 йилги мустақиллик байрами муносабати билан қабул қилинган қарорларга мувофиқ мактаблар, маҳалла фуқаролар йиғинлари, болалар боғчаларига ҳомийлик маблағлари ажратилган, бошланғич синф ўқувчилари учун мактаб формалари берилган, болалар дам олиш оромгоҳларида маданий тадбирлар ташкил этилган ҳамда завод ходимларига бир марталик моддий ёрдам кўрсатилган. Бу маълумотлар нефтни қайта ишлаш заводлари мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳудудларнинг ижтимоий ривожланишида ҳам муҳим ўрин тутганини тасдиқлайди[5.6].

Шунингдек, 1992 йилда Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи тасарруфидаги турар жойларни хусусийлаштириш бўйича махсус комиссия тузилиши ҳам корхоналарда бозор муносабатларига ўтиш жараёнининг амалий кўринишларидан бири ҳисобланади. Бу жараён ходимларнинг мулкдорлар қатламини шакллантириш ва уларнинг меҳнат жойига бўлган манфаатдорлигини кучайтиришга хизмат қилган[8.31].

Таҳлил қилинган архив материаллари таҳлили Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларида амалга оширилган чора-тадбирларни тўрт асосий йўналишга ажратиш имконини берди:

технологик модернизация ва ишлаб чиқариш қувватларини ошириш;

меҳнат натижаларига асосланган моддий рағбатлантириш тизимини шакллантириш;

ходимлар ва уларнинг оилаларини қамраб олган кенг қамровли ижтимоий ҳимоя сиёсатини амалга ошириш;

маҳаллий аҳоли ва ижтимоий муассасаларни қўллаб-қувватлаш орқали корпоратив ижтимоий масъулиятни кучайтириш.

Ушбу натижалар нефт мустақиллигига эришиш жараёнини фақат техник модернизация билан эмас, балки инсон капитали, меҳнат муносабатлари ва ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган комплекс сиёсат сифатида баҳолаш имконини беради.

Муҳокама. Архив ҳужжатлари таҳлили шуни кўрсатадики, мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистонда нефт мустақиллигини таъминлаш сиёсати фақатгина янги нефт конларини ўзлаштириш ёки ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш билан чекланмаган. Давлат томонидан амалга оширилган чора-тадбирлар нефтни

қайта ишлаш саноатини технологик жиҳатдан модернизация қилиш, иқтисодий бошқарувнинг бозор механизмларини жорий этиш ҳамда меҳнат жамоаларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш каби ўзаро боғлиқ йўналишларни қамраб олган комплекс сиёсатни ташкил этган.

Тадқиқот натижалари Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводлари фаолиятида амалга оширилган ислохотларнинг бир нечта муҳим хусусиятларини аниқлаш имконини берди.

Биринчидан, қабул қилинган буйруқ ва қарорлар иқтисодий инқироз шароитида ҳам ишлаб чиқариш жараёнларининг узлуксизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилганини кўрсатади. Бу эса нефтни қайта ишлаш тармоғи мамлакат иқтисодий хавфсизлигининг асосий бўғинларидан бири сифатида баҳоланганлигини англатади. Қурилмаларни қисқа муддатларда ишга тушириш, технологик реконструкция ишларини жадаллаштириш ва маҳсулот сифатини оширишга қаратилган чоралар корхоналарнинг рақобатбардошлигини сақлаб қолишга хизмат қилган.

Иккинчидан, меҳнат муносабатларида янги иқтисодий ёндашув шаклланганлиги кузатилади. Совет даврига хос маъмурий бошқарув усуллари ўрнига иқтисодий манфаатдорликка асосланган бошқарув механизмлари кенг жорий этилди. Архив материалларида ишлаб чиқариш режаларини ортиғи билан бажарган, технологик янгиланишларда фаол иштирок этган ёки ресурсларни тежашга ҳисса қўшган ходимларни мунтазам рағбатлантириш тизими акс этган. Бу эса меҳнат самарадорлигини оширишнинг муҳим иқтисодий воситасига айланган.

Учинчидан, тадқиқот натижалари нефт саноатида инсон капиталига нисбатан янги ёндашув шаклланганлигини кўрсатади. Архив ҳужжатларида нафақат ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, балки пенсионерлар, уруш қатнашчилари, ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалар, декрет таътилидаги аёллар ҳамда ижтимоий соҳа ходимларини моддий қўллаб-қувватлашга оид қарорлар ҳам кенг ўрин олган. Бу ҳолат давлат иқтисодий ислохотларининг ижтимоий йўналтирилган хусусиятини ҳам намоён этади.

Тўртинчидан, архив материаллари нефтни қайта ишлаш заводлари ҳудудий ижтимоий ривожланишнинг ҳам муҳим иштирокчиси бўлганини кўрсатади. Мактаблар, болалар боғчалари, маҳалла фуқаролар йиғинлари ва дам олиш масканларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тадбирлар корхоналарнинг корпоратив ижтимоий масъулият тамойилларига амал қилганини тасдиқлайди. Бу жараён мамлакатда бозор иқтисодиёти шаклланаётган даврда ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлган.

Умуман олганда, тадқиқот натижалари нефт мустақиллигига эришиш жараёнини фақат техник янгиланиш эмас, балки иқтисодий бошқарув, ижтимоий сиёсат ва инсон капитали ривожланишини ўз ичига олган комплекс ислохот сифатида баҳолаш имконини берди.

Хулоса. Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: аввало, мустақилликнинг дастлабки йилларида Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводлари Ўзбекистоннинг нефт мустақиллигини таъминлашда ҳал қилувчи саноат объектлари сифатида фаолият юритган. Архив ҳужжатлари мазкур

корхоналарда ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, технологик қурилмаларни модернизация қилиш ва маҳсулот сифатини яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар изчил амалга оширилганини тасдиқлайди.

Иккинчидан, меҳнат муносабатларида иқтисодий рағбатлантириш механизмларининг жорий қилиниши ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим воситасига айланган. Мукофотлаш, устама ҳақлар, бир марталик моддий ёрдамлар ва меҳнат натижаларига қараб ҳақ тўлаш тизими бозор иқтисодиёти тамойилларининг саноат корхоналари фаолиятига босқичма-босқич татбиқ этилганлигини кўрсатади.

Учинчидан, архив материаллари нефт саноатида амалга оширилган ислохотлар ижтимоий сиёсат билан узвий боғлиқ бўлганини исботлайди. Ходимлар, пенсионерлар, уруш қатнашчилари, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлашга қаратилган қарорлар меҳнат жамоаларининг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этган.

Тўртинчидан, корхоналарнинг таълим муассасалари, маҳаллалар ва ижтимоий инфратузилмаларни қўллаб-қувватлашга қаратилган фаолияти уларнинг фақат иқтисодий эмас, балки ижтимоий тараққиётда ҳам муҳим иштирокчи бўлганини кўрсатади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. <https://president.uz/oz/lists/view/2148> мурожаат санаси 25.02.2026
2. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи хрестоматияси. / Масъул муҳаррир и.ф.н. Н.Талипова / Тошкент, “Fan va texnologiya”, 2014. – 328 б.
3. Фарғона вилояти давлат архиви. 2762-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 125 varaқ.
4. Фарғона вилояти давлат архиви. 2762-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 50 varaқ.
5. Фарғона вилояти давлат архиви. 2762-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 34 varaқ.
6. Фарғона вилояти давлат архиви. 2744-фонд, 1-рўйхат, 250-иш, 44 varaқ.